

ВЧЕННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Р. МАЙДАНИК
*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

I. Загальна характеристика вчення про джерела права України

1. Поняття і тенденції вчення про джерела права України

Об'єктивне право існує в різних формах, які мають відмінне походження та особливості залежно від сутності відносин, що регулюються відповідним джерелом права.

Системні положення про поняття, засади, систему і види джерел права визначаються вченням про джерела права, що дає відповідь на питання, які норми права суддя має застосовувати при ухваленні рішення суду, і систематизує ці норми права за їх походженням відповідно до визнаної національним правопорядком системи права шляхом віднесення до відповідної сфери (галузі) права, інституту тощо.

Призначення вчення про джерела права полягає у тому, щоб через основні критерії визначити, що є правом. Вони залежать від поняття права, оскільки його джерелом може бути лише те, що перед цим визнано правом.

Характерна риса сучасного українського права зумовлена усталеною і притаманною всім галузям (сферам) права тенденцією до збільшення багатоманітності джерел права, включення до їх переліку нових видів і зміни їхнього співвідношення.

© Р. Майданик, 2017

Заслужує на увагу властива сучасному міжнародному праву та європейським правовим системам тенденція до збільшення ролі класичних джерел права, відмінних від нормативно-правових актів, зокрема правових прецедентів, звичаїв, загальновизнаних принципів міжнародного права, і неklasичних (атипових) джерел права у вигляді актів «вторинного права» й «м'якого права» (правотворчість міжнародних організацій — Організації Об'єднаних Націй, Всесвітньої організації охорони здоров'я тощо).

Неklasичним джерелам права властива юридична сила правових актів, які зобов'язують держави-члени міжнародних організацій («вторинне право»), або правова значущість стандартів поведінки («м'яке право»), які, згідно з баченням міжнародних організацій чи конференцій держав, є «доброю» практикою (наприклад, стандарти поведінки транснаціональних компаній щодо поводження з ресурсами природного середовища) [1, 178, 182].

2. Поняття джерела цивільного права

У сучасній вітчизняній цивілістиці питань визначення поняття джерела цивільного права пануючим вважається формально-юридичний (спеціально-юридичний) підхід, коли під джерелом

права розуміється зовнішня форма (спосіб) вираження і закріплення правових норм, інакше кажучи, «те, де міститься норма права», «те, звідки юристи-практики черпають знання про норми позитивного права».

Прихильники такого підходу до кола джерел цивільного права зазвичай відносять акти цивільного законодавства, міжнародні договори України, правовий звичай [2, 43].

Водночас у сучасній українській цивілістиці спостерігається тенденція до розширеного тлумачення поняття джерел цивільного права як форми вираження положень права, за допомогою яких юридичні норми набувають обов'язкової сили.

У цьому контексті заслуговує на увагу обґрунтоване в сучасній цивілістичній літературі розуміння джерела цивільного права як зовнішньої форми вираження і закріплення правових норм, які приймаються або санкціонуються уповноваженими нормотворчими органами (суб'єктами) з метою правового регулювання цивільних відносин [3, 4].

Сучасне вчення про джерела права України характеризує тенденція до розширеного розуміння нормативності джерела цивільного права, яке полягає в закріпленні нових правил поведінки, юридично обов'язкових для невизначеного або індивідуально визначеного кола учасників.

Нормативність джерела цивільного права вбачається не в повторюваності закріплених у ньому правил і деперсоніфікованості їх адресатів, а саме у встановленні нового обов'язкового правила поведінки, не передбаченого і не забороненого законом, незалежно від того, на одноразове чи багаторазове використання конкретизованими чи неконкретизованими суб'єктами вона розрахована.

Специфічна особливість джерел цивільного (приватного) права зумовлена існуванням розширеного кола

суб'єктів нормотворчості, яке не є виключною компетенцією суверена — держави, інших публічно-правових утворень (територіальних громад тощо). Суб'єктами нормотворення у сфері приватного (цивільного) права можуть бути як суб'єкти публічного права (державні та комунальні органи) шляхом прийняття нормативно-правових та індивідуально-правових актів, так і суб'єкти приватного права (фізичні та юридичні особи тощо) при укладенні цивільно-правових договорів, вчиненні інших приватноправових актів, які закріплюють у випадках, передбачених законом, нові чи уточнюють (змінюють) існуючі цивільно-правові норми, юридично обов'язкові для учасників правовідносин.

Наведене дає підстави розуміти під джерелом цивільного права об'єктивовану форму вираження і закріплення цивільно-правових норм загальної та індивідуальної дії (у визначених законом випадках) шляхом державного (зовнішнього) та внутрішнього (саморегулювання) регулювання учасниками своїх цивільних відносин [4, 198].

II. Система джерел цивільного права

1. Критерії класифікації джерел цивільного права

Вся сукупність джерел цивільного права являє собою взаємозалежну і збалансовану систему відображення існуючих у реальній дійсності цивільно-правових норм.

У юридичній науці обґрунтовуються різні критерії класифікації джерел права.

Особливої уваги заслуговують класифікації джерел права, що передбачають поділ системи права на:

а) традиційні (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент) і нетрадиційні (принципи права, релігійні тексти, акти «м'якого» права) [5, 4];

б) первинні, в яких містяться норми з обов'язковою силою для судів, і похідні, що іноді називаються просто джерелами або документами, які мають значення тоді, коли первинні джерела права неповні або незрозумілі; це судові прецеденти та наукові праці вчених-юристів;

в) основні (нормативно-правовий акт, судовий прецедент, нормативно-правовий договір) і доповнюючі (правовий звичай, судова практика, юридична доктрина, принципи права, релігійно-правовий текст).

Зокрема, правова доктрина існує у вигляді науково сформульованих концептуальних ідей, спрямованих на вдосконалення права, що містяться у працях учених-юристів. Завданням правової доктрини є передусім пізнання і відкриття права як самостійного соціального явища та втілення відповідних норм у процесі правотворення джерел права. Правова доктрина відноситься до додаткових джерел права та має рекомендаційний характер, навіть за наявності прогалин у праві [6, 32–34].

За ступенем формальної визначеності доцільно розрізняти систему джерел цивільного права у вузькому (власному) і широкому розуміннях.

За цим критерієм систему джерел цивільного права в широкому розумінні умовно можна поділити на три групи джерел: а) первинні/базові; б) похідні/вторинні; в) джерела пізнання цивільного права.

2. Поняття системи джерел цивільного права

Первинні і похідні джерела в сукупності становлять систему джерел цивільного права у власному (вузькому) розумінні.

Поняття «джерела цивільного права» стосується правотворчості і зачіпає походження норм цивільного права. Джерела цивільного права у власному розумінні самі продукують його норми, виступаючи зовнішніми способами

фіксації таких норм. До цих справжніх, або первинних (базових), джерел цивільного права належать: законодавство, нормативно-правовий договір, правові звичаї, загальні правові засади (принципи) цивільного права, моральні засади суспільства.

Від них слід відрізнити похідні (вторинні) джерела і джерела пізнання цивільного права, які використовують як правові допоміжні (уточнюючі) засоби нормотворення і встановлення застосовуваних правил цивільного права.

Таким похідним джерелом цивільного права є, наприклад, судові прецеденти (національні і міжнародні судові рішення, які містять правові норми) у випадках, визначених законом. До похідних джерел цивільного права може бути віднесено джерела внутрішнього регулювання (саморегулювання) цивільних відносин їх учасниками — цивільно-правовий договір, односторонній правочин, локальний цивільно-правовий акт, що містять локальні норми цивільного права.

У цивілістичній науці вказують передусім на такі додаткові (похідні) джерела цивільного права, як нормативно-правовий договір, судовий прецедент, локальні правові акти юридичних осіб, моральні засади цивільного законодавства і цивільно-правовий договір.

Джерелом пізнання цивільного права та допоміжним засобом для виявлення норм права є дослідження кваліфікованих науковців цивільного права. Традиційно для українського права джерела його пізнання (і цивільного також) зазвичай не відносяться до формально визначених джерел права, а отже, положення доктрини права не можуть породжувати правових норм як юридично обов'язкових правил поведінки, якщо інше не передбачено законом (зокрема, при застосуванні відповідного іноземного права у приватноправових відносинах з іноземним елементом).

III. Види джерел цивільного права

1. Первинні джерела цивільного права

Цивільне законодавство

Визначальне місце в системі джерел вітчизняного цивільного права займають нормативно-правові акти, які в цивільно-правовій сфері охоплюються поняттям цивільного законодавства.

У вітчизняній доктрині і нормотворчій діяльності термін «законодавство» вживається у декількох значеннях — як система законів України (вузьке розуміння) або система законів та інших нормативних актів, що приймаються Верховною Радою України, Президентом і Кабінетом Міністрів України, чи міністерствами і відомствами, місцевими радами та місцевими державними адміністраціями (широке розуміння) [7, 379–380].

У цьому контексті законодавство фактично розглядається як поняття, тотожне сукупності нормативних актів, прийнятих державними органами.

Концепцію розуміння законодавства як результату нормотворчої діяльності державних органів влади загалом підтримує вітчизняна цивілістична наука, оскільки саме органи публічної влади можуть видавати акти, які містять норми цивільного права, у випадках і межах, встановлених Конституцією України та Цивільним кодексом України (далі — ЦК України) [8, 887].

У зв'язку з цим у вітчизняній цивілістиці переважає розуміння цивільного законодавства як сукупності нормативних актів, які мають різну юридичну силу [8, 886], або як системи законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, що містять цивільно-правові норми [9, 336].

Нормативно-правовий договір як джерело цивільного права

Нормативний договір, тобто договір, який містить норми права, застосовується як джерело права, головним

чином, у трьох сферах: 1) конституційне право; 2) міжнародне публічне право, де договори між державами завжди є нормативними; 3) трудове право, до джерел якого відносять колективні угоди.

Нормативно-правовий договір може бути також джерелом цивільного права, коли його норми покликані врегулювати цивільні відносини (зокрема, у сфері енергетики тощо). Це можливо за трьох умов: 1) прямої санкції державних органів на прийняття норм права у формі нормативного договору; 2) нормативний договір приймається за добровільної згоди всіх осіб, які його підписали; 3) нормативний договір передбачає взаємну відповідальність сторін за невиконання чи неналежне виконання закріплених ним норм права [11, 378].

Правові звичаї як джерело цивільного права

У системі джерел цивільного права важливу роль відіграють цивільно-правові звичаї, зокрема й звичаї ділового обороту.

Звичай є первинним або базовим джерелом українського права, від якого пішли решта, у ньому наявна критична точка всіх інших джерел права. У вітчизняному праві його слід розглядати передусім як первинне джерело права взагалі, тобто виток, звідки виникло право.

Цивільно-правовий звичай є усталеним у певній сфері цивільних відносин обов'язковим правилом поведінки, яке не закріплене актами законодавства.

Різновидом цивільно-правового звичаю є звичаї ділового обороту, тобто правила поведінки, що склалися і широко застосовуються у якій-небудь сфері підприємницької діяльності.

Сфера застосування звичаю в регулюванні цивільних відносин ЦК України не обмежується. Відповідно до ст. 7 будь-які цивільні відносини можуть бути врегульовані ним.

Цивільно-правовий звичай як джерело права має підпорядковану щодо закону роль у системі джерел цивільного права в Україні; не може суперечити акту цивільного законодавства чи договору, що хоч і не регулює відповідні цивільні відносини, проте встановлює обмеження на застосування звичаїв до їх регулювання. Тому він може застосовуватися лише для регулювання цивільних відносин, не врегульованих актами цивільного законодавства або договором, і тільки в тому випадку, коли він не суперечить актам цивільного законодавства та договору, що регулює відносини сторін [12, 243–244].

Звичай тісно пов'язаний із судовим прецедентом, іншими джерелами права. На відміну від підпорядкованості прецеденту закону, яка ґрунтується на тому факті, що закон завжди може скасувати результат судового рішення, судовий прецедент може лише відмовити у визнанні законної сили певного звичаю [13, 67–72].

Принципи права як джерело цивільного права

У вітчизняній доктрині права пропонується визнавати самостійним джерелом цивільного права окремі принципи права, закріплені в п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України (передусім справедливості, добросовісності і розумності) [14, 42].

При цьому, з огляду на сутність цивільних правовідносин, невичерпність джерел правового регулювання цивільних відносин та одночасне визнання факту існування прогалін у правовому регулюванні цивільних відносин, які не можуть бути усунені за допомогою аналогії закону, принципи цивільного права можуть застосовуватись як висхідні положення для створення і тлумачення інших джерел права, так і безпосередній регулятор цивільних відносин [15, 185].

Такий підхід відомий низці іноземних правових систем, причому джерелом, яке має найбільшу регулятивну силу порівняно з іншими зовнішніми формами права [16, 5–9].

Моральні засади як джерело цивільного права

Специфічним різновидом соціальних регуляторів цивільних відносин є моральні засади суспільства, вказівка на які міститься у ЦК України. Положеннями ч. 4 ст. 13 передбачено обов'язок особи при здійсненні цивільних прав додержуватися моральних засад суспільства як загальної межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Нормою ч. 1 ст. 19 передбачено, що самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Моральні засади суспільства — це основні принципи суспільної моралі, тобто визнана і підтримана більшістю членів суспільства система життєвих принципів, поглядів, суджень, оцінки людей, а також відповідних їм норм поведінки, що відображають погляди, які склалися у суспільстві про добро і зло, обов'язок, справедливість і несправедливість, гідність і безчестя, про схвальність і ганебність тощо [17, 100–101].

Деякі науковці критично оцінюють набуття мораллю форми надмірного проникнення у право. Так, В. Батлер, аналізуючи ч. 2 ст. 319 ЦК України про обов'язок власника додержуватися моральних засад суспільства під час здійснення свого права, зазначив, що таке формулювання може викликати занепокоєння інвестора, який виявляє належну обачливість: що це за моральні засади? Хто визначає, що є моральними засадами? Ці положення не належать до тих, із якими зазвичай стикаєшся у правових системах із несоціалістичним спадком [18, 360].

2. Похідні джерела цивільного права

Судовий прецедент і квазіпрецедент як джерело цивільного права

У випадках, визначених законом, джерелами цивільного права України визнаються рішення судів, які мають нормативний характер (так звані судові квазіпрецеденти або нормативні рішення судів). Так, відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ практику цього суду як джерело права.

Квазіпрецеденти (нормативні рішення суду) не можна ототожнювати з судовими прецедентами, поширеними передусім у країнах англо-американської правової сім'ї. Судовий прецедент, з одного боку, є рішенням у справі, обов'язковим лише для сторін спору (тобто є правозастосовним актом), а з другого — головний принцип вирішення справи (який називається *ratio decidendi*), що міститься у мотивувальній частині рішення, набуває обов'язкового значення (тобто статусу норми права) для інших судів при вирішенні схожих спорів. Судове рішення може стати судовим прецедентом лише за таких умов: є рішенням одного з вищих судів; його мотивувальна частина додає новий елемент до правового регулювання, тобто містить або нову норму права (усуває прогалини в правовому регулюванні), або уточнює вже існуючу (деталізує вже чинні норми права) [19, 229, 344].

На сьогодні в Україні класичний судовий прецедент відсутній. Водночас у сучасній вітчизняній доктрині набуває поширення концепція судової правотворчості [20, 640].

Ознаки нормативного рішення суду (квазіпрецеденту) притаманні правовим висновкам Верховного Суду України (далі — ВСУ), ухваленим із підстав неоднакової судової практики застосу-

вання норм права судами касаційної інстанції.

Зазначені правові висновки ВСУ є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів, які застосовують конкретну норму права в своїй діяльності. За своєю юридичною силою казуальне тлумачення, що здійснює ВСУ при розгляді конкретної справи, перетворюється у нормативне [21, 191]. У науковій літературі таку судову діяльність називають «прецедентом застосування закону» [22, 182].

Правові висновки ВСУ, з одного боку, є рішенням у справі, обов'язковим лише для сторін спору (тобто є правозастосовним актом), але з другого — правовий висновок, який є головним принципом вирішення справи (по суті, *ratio decidendi*), що міститься у мотивувальній частині рішення, набуває обов'язкового значення для інших судів і суб'єктів правозастосування при вирішенні схожих спорів.

Тлумачення норми права ВСУ характеризують три основні ознаки: 1) нормативність (містять у собі норми); 2) каузальність (походять від правових норм, є актом тлумачення або заснованим на правових нормах, або його зміст обмежується цими нормами); 3) субсидіарність застосування (використовується як аргумент, але не самостійно як будь-який нормативно-правовий акт) [23, 191–192].

У певному розумінні зазначене судове рішення може вважатися судовим прецедентом, оскільки воно є рішенням вищого судового органу держави, а його мотивувальна частина додає новий елемент до правового регулювання, тобто містить або нову норму права (усуває прогалину в правовому регулюванні), або уточнює вже існуючу (деталізує чинні норми права).

Правочин як джерело цивільного права

Джерелом цивільного права може бути цивільно-правовий договір у

випадку, якщо сторони в договорі відступили від положень актів цивільного законодавства і врегулювали свої відносини на власний розсуд у випадках, коли в цих актах прямо не вказано, що вони не можуть цього робити, а також у разі, якщо обов'язковість положень цих актів для сторін не впливає з їх змісту або суті відносин між ними (ч. 3 ст. 6 ЦК України).

Особливість нормативності цивільно-правового договору походить з ідеї самозаконності правочину, який є законом для всіх осіб до меж дії імперативних норм права, а також конкретності та індивідуальності цивільного правочину, а саме його частини (умови), яка набуває характеру норми права внаслідок закріплення у випадках, передбачених законом (ч. 3 ст. 6 ЦК України), нових чи уточнення (зміни) існуючих цивільно-правових норм, юридично обов'язкових для учасників правовідносин.

Передбачена ст. 6 ЦК України нормативність цивільно-правового договору полягає в законодавчому закріпленні права сторін у договорі відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. При цьому сторони не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в них прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або суті відносин між сторонами.

Тому цивільно-правовий договір буде джерелом цивільного права тоді, коли він на законних підставах регулює відносини інакше, ніж це передбачено в актах цивільного законодавства.

У цьому випадку вже не закон або інший акт цивільного законодавства, а сам договір є джерелом того правового стандарту, який визначатиме модель належної поведінки сторін [24, 16].

Додаткова цінність ідеї про нормативність цивільно-правового дого-

вору полягає в допустимості поширення цього положення на інші правочини.

Нормотворча функція всіх правочинів законодавчо закріплена ч. 4 ст. 6 ЦК України щодо поширення на односторонні правочини положення кодексу про договір як нормативний регулятор цивільних відносин.

У зв'язку з цим варте підтримки розуміння правочину (договору та одностороннього правочину) як специфічної форми приватного (цивільного) права, в якій не просто відтворюються, копіюються норми права, встановлені чи санкціоновані державою, а й створюються нові.

З огляду на це, правочин необхідно розглядати як акт індивідуального правового регулювання, основне призначення якого полягає в конкретизації закріплених за допомогою норм різних галузей права прав та обов'язків осіб. У процесі укладення договору і вчинення одностороннього правочину створюються правові норми, але індивідуальні, які стосуються конкретних і точно визначених індивідів та розраховані на них [25, 99].

Локальні правові акти як джерело цивільного права

Сучасну цивілістичну доктрину характеризує тенденція до включення корпоративних відносин до предмета цивільного права та зумовлене цим питання щодо поширення цивільного законодавства на внутрішньокорпоративні відносини.

Прихильники такого підходу вважають допустимим визнання локальних актів джерелами цивільного права. Зокрема, на думку В. Щербини, Правила фондової біржі є локальним нормативним актом, який регламентує її діяльність, пов'язану з торгівлею цінними паперами [26, 251, 339].

Опоненти натомість вважають, що внутрішньокорпоративні відносини за своєю юридичною природою взагалі

не можуть бути предметом цивільного права [27, 118–140; 28].

На нашу думку, локальні правові акти можуть визнаватися такими за умови, що встановлюють юридично обов'язкові норми (локальні норми права).

Під локальними правовими актами зазвичай розуміють юридичні дії, які вчинені уповноваженими органами юридичних осіб відповідно до законодавства, регламентують відносини, що виникають і діють у межах конкретної юридичної особи, закріплюють індивідуально-правовий статус та обов'язкові для виконання працівниками й учасниками цієї організації [28, 78–85; 29; 30].

Проведений аналіз тенденцій, засад, поняття, системи і видів джерел цивільного права України дає підстави для таких висновків:

1. Системні положення про поняття, засади, види і співвідношення джерел права визначаються вченням про джерела права. Воно дає відповідь на питання, які норми права суддя має застосовувати при ухваленні рішення суду, і систематизує ці норми права за їх походженням відповідно до визнаної національним правопорядком системи права шляхом віднесення до відповідної сфери (галузі) права, інституту тощо.

Призначення вчення про джерела права полягає у тому, щоб через основні критерії визначити, що є правом. Критерії залежать від його поняття, оскільки джерелом права може бути лише те, що перед цим визнано правом.

2. Сучасне вчення про джерела права України характеризує тенденція до розширеного розуміння нормативності джерела цивільного права, яке полягає

в закріпленні нових правил поведінки, юридично обов'язкових для невизначеного або індивідуально визначеного кола учасників.

Нормативність джерела цивільного права вбачається не в повторюваності закріплених у ньому правил і деперсоніфікованості їх адресатів, а саме у встановленні нового юридично обов'язкового правила, тобто виду і міри належної поведінки, незалежно від того, на одноразове чи багаторазове використання конкретизованими чи неконкретизованими суб'єктами вона розрахована.

3. Джерело цивільного права являє собою об'єктивовану форму вираження і закріплення цивільно-правових норм загальної та індивідуальної дії (у визначених законом випадках) шляхом державного (зовнішнього) та внутрішнього (саморегулювання) регулювання учасниками своїх цивільних відносин.

4. Систему джерел цивільного права становлять первинні і похідні джерела цивільного права.

До первинних (базових) джерел цивільного права належать законодавство, нормативно-правовий договір, правові звичаї, загальні правові засади (принципи) цивільного права, моральні засади суспільства.

Похідними (вторинними) джерелами цивільного права є судові прецеденти (національних і міжнародних судів) та джерела внутрішнього регулювання (саморегулювання) цивільних відносин їх учасниками — цивільно-правовий договір і односторонній правочин у визначених законом випадках, локальний цивільно-правовий акт (статuti, регламенти тощо).

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Гердеген М. Міжнародне право / М. Гердеген ; пер. з нім. — Київ : К.І.С., 2011. — 516 с.
2. Борисова В. І. Акти цивільного законодавства. Цивільне право : підруч. : у 2 т. / В. І. Борисова, С. Н. Пристуга ; В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Борисова, Т. І. Бегова [та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Харків : Право, 2011. — Т. 1. — 656 с.
3. Хімчук Н. І. Джерела цивільного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. І. Хімчук. — Одеса, 2011. — 21 с.

4. *Майданик Р. А.* Джерела цивільного права України: поняття, система, види. Правова доктрина України : у 5 т. — Харків : Право, 2013. — Т. 3: Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнєцова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик [та ін.] ; за заг. ред. Н. С. Кузнєцовой. — 760 с.
5. *Тополєвський Р. Б.* Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Р. Б. Тополєвський. — Харків, 2004. — 19 с.
6. *Мельник А.* Доповнюючі джерела українського права / А. Мельник // Юридична Україна. — 2013. — № 11. — С. 30–35.
7. *Харитонов Є.* Деякі проблеми визначення поняття та сфери дії актів цивільного законодавства України. Сучасні проблеми приватного права: збірник наукових праць, присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / Є. Харитонов ; відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. — Київ : ВГО «Асоціація цивілістів України» ; Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. — 464 с.
8. *Труба В. І.* Цивільне законодавство. Енциклопедія цивільного права України / В. І. Труба ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; відп. ред. Я. М. Шевченко. — Київ : Ін Юре, 2009.
9. *Майданик Р. А.* Цивільне право: Загальна частина / Р. А. Майданик. — Київ : Алерта, 2012. — Т. I: Вступ у цивільне право. — 472 с.
10. *Сырых В. М.* Теория государства и права : учеб. / В. М. Сырых. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юридический Дом «Юстицинформ», 2004. — 704 с.
11. *Беляневич О. А.* Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія / О. А. Беляневич. — Київ : Юрінком Інтер, 2006. — 589 с.
12. *Майданик Р. А.* Правовий звичай як джерело цивільного права / Р. А. Майданик // Юридична Україна. — 2009. — № 6 (78). — С. 67–72.
13. *Первомайський О. О.* Загальна характеристика засад цивільного законодавства. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / О. О. Первомайський ; за ред. проф. І. В. Спасиво-Фатєєвої. — Харків : ФОП Колісник А. А., 2010. — Т. I: Загальні положення. — 320 с.
14. *Первомайський О. О.* Понятие источника гражданского права в контексте современного правопонимания. Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций : монография / О. О. Первомайский ; под ред. И. В. Спасиво-Фатеевой. — Харьков : Право, 2011. — 296 с.
15. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права : автореф. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Погребняк С. П. — Харків, 2009. — 36 с.
16. *Погрібний С. О.* Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія / С. О. Погрібний. — Київ : Правова єдність, 2009. — 304 с.
17. *Батлер У. Э.* Право собственности в украинском праве. Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / У. Э. Батлер ; под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — Киев : Юринком Интер, 2003.
18. *Малишев Б. В.* Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Малишев Борис Володимирович. — Київ, 2002. — 229 с.
19. *Малишев Б. В.* Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б. В. Малишев. — Київ, 2008. — 344 с.
20. *Шевчук С. В.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. В. Шевчук. — Київ : Реферат, 2007. — 640 с.
21. *Романюк Я. М.* Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики) : монографія / Я. М. Романюк. — Київ : Ін Юре, 2016. — 536 с.
22. *Алексеев С. С.* Государство и право. Начальный курс / С. С. Алексеев. — 3-е изд. — М. : Юридическая литература, 1996.
23. *Яворська О. С.* Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти : дис. ... д-р юрид. наук : 12.00.03 / Яворська Олександра Степанівна. — Київ, 2011. — 454 с.
24. *Щербина В. С.* Господарське право України : навч. посібник для студентів юрид. вузів і ф-тів / В. С. Щербина. — Київ : Атіка, 1999. — 331 с.
25. *Щербина В. С.* Господарське право / В. С. Щербина. — Київ : Юрінком Інтер, 2002.
26. *Мозолин В. П.* Современная доктрина и гражданское законодательство / В. П. Мозолин. — М., 2008.
27. *Мозолин В. П.* Роль гражданского законодательства в регулировании комплексных имущественных отношений / В. П. Мозолин // Журнал российского права. — 2010. — № 1. — С. 26–31.
28. *Майданик Р. А.* Локальні акти в цивільному праві України: поняття, природа, класифікація / Р. А. Майданик // Бюлетень міністерства юстиції України. — 2011. — № 1. — С. 78–85.
29. *Костюченко О. А.* Банківське право України / О. А. Костюченко. — Київ, 2006. — 624 с.
30. *Макарова О. А.* Корпоративное право : учебник для студентов юридических вузов / О. А. Макарова. — М., 2005. — 420 с.

REFERENCES

1. Herdehen M. Mizhnarodne pravo [International law], Kyiv: K.I.S., 2011, 516 p.
2. Borysova V. I., Prystupa S. N. Akty tsyvilnoho zakonodavstva. Tsyvilne pravo [Acts of the civil legislation. Civil law], Kharkiv: Pravo, 2011, vol. 1, 656 p.
3. Khimchuk N. I. Dzherela tsyvil'noho prava Ukrainy [Sources of civil law of Ukraine], Odesa, 2011, 21 p.
4. Maidanyk R. A. Dzherela tsyvilnoho prava Ukrainy: poniattia, systema, vydy. Pravova doktryna Ukrainy [Sources of civil law of Ukraine: concept, system, types. The legal doctrine], Kharkiv: Pravo, 2013, vol. 3, 760 p.
5. Topolevskiy R. B. Systemni zviyazky iurydychnykh dzherel prava [System communications of legal sources of law], Kharkiv, 2004, 19 p.
6. Melnyk A. Dopovniuiuchi dzherela ukraïnskoho prava [Supplementing a source of the Ukrainian law], *Iurydychna Ukraina*, 2013, no. 11, pp. 30–35.
7. Kharytonov Ie. Deiaki problemy vyznachennia poniattia ta sfery dii aktiv tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy [Some problems of definition of a concept and coverage of legal acts of Ukraine], *Suchasni problemy pryvatnoho prava: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 80-i richnytsi z Dnia narodzhennia Iaroslavny Mykolaivny Shevchenko*, Kyiv: VHO «Asotsiatsiia tsyvilistiv Ukrainy»; Kamianets-Podilskiy, TOV «Drukarnia «Ruta», 2012, 464 p.
8. Truba V. I. Tsyvilne zakonodavstvo. Entsyklopediia tsyvilnoho prava Ukrainy [Civil legislation. Encyclopedia of civil law of Ukraine], Kyiv: In Iure, 2009.
9. Maidanyk R. A. Tsyvilne pravo: Zahalna chastyna [Civil law: General part], Kyiv: Alerta, 2012, vol. I, 472 p.
10. Strykh V. M. Teoriya gosudarstva i prava [The theory of state and law], Moskva: Yuridicheskii Dom «Yustitsinform», 2004. 704 p.
11. Belianevych O. A. Hospodarske dohovirne pravo Ukrainy (teoretychni aspekty) [Economic contract law of Ukraine (theoretical aspects)], Kyiv: Yurinkom Inter, 2006, 589 p.
12. Maidanyk R. A. Pravovy zvychai iak dzherelo tsyvilnoho prava [Legal custom as source of civil law], *Iurydychna Ukraina*, 2009, no. 6 (78), pp. 67–72.
13. Pervomaiskyi O. O. Zahalna kharakterystyka zasad tsyvilnoho zakonodavstva. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar (poiasnennia, tлумachennia, rekomendatsii z vykorystanniam pozytsii vyshchykh sudovykh instantsii, Ministerstva iustyttsii, naukovtsiv, fakhivtsiv) [General characteristic of the principles of the civil legislation. Civil code of Ukraine: The scientific and practical comment (an explanation, interpretation, recommendations with use of positions of the highest degrees of jurisdiction, the Ministries of Justice, scientists, experts)], 2010, vol. 1, 320 p.
14. Pervomaiskiy O. O. Ponyatie istochnika grazhdanskogo prava v kontekste sovremennogo pravoponimaniya. Kharkovskaya tsivilisticheskaya shkola: v dukhe traditsiy [Concept of a source of civil law in the context of modern law understanding. Kharkiv civil school: in the spirit of traditions], Kharkov: Pravo, 2011, 296 p.
15. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsypy prava [Fundamental principles of law], Kharkiv, 2009, 36 p.
16. Pohribnyi S. O. Mekhanizm ta pryntsypy rehuliuвання dohovirnykh vidnosyn u tsyvilnomu pravi Ukrainy [The mechanism and the principles of regulation of the contractual relations in civil law Ukraine], Kyiv: Pravova iednist, 2009, 304 p.
17. Batler U. E. Pravo sobstvennosti v ukraïnskom prave. Problemy garmonizatsii zakonodatelstva Ukrainy i stran Evropy [Ownership right in the Ukrainian law. Problems harmonization of the legislation of Ukraine and countries of Europe], Kiev: Yurinkom Inter, 2003.
18. Malyshev B. V. Sudovy pretsedent u pravovii systemi Anhlïi (teoretyko-pravovy aspekt) [Judicial precedent in legal system of England (theoretical-legal aspect)], Kyiv, 2002, 229 p.
19. Malyshev B. V. Sudovy pretsedent u pravovii systemi Anhlïi [Judicial precedent in legal system of England], Kyiv, 2008, 344 p.
20. Shevchuk S. V. Sudova pravotvorchist: svitovy dosvid i perspektyvy v Ukraini [Judicial law-making: international experience and prospects in Ukraine], Kyiv: Referat, 2007, 640 p.
21. Romaniuk Ia. M. Zastosuvannia tsyvilno-pravovykh norm u tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy (pytannia teorii i praktyky) [Use of civil norms in civil legal proceedings of Ukraine (questions of the theory and practice)], Kyiv: In Iure, 2016, 536 p.
22. Alekseev S. S. Gosudarstvo i pravo. Nachalnyi kurs [State and law. Initial course], Moskva: Yuridicheskaya literatura, 1996.
23. Iavorska O. S. Dohovirni zoboviazannia pro peredannia maina u vlasnist: tsyvilno-pravovy aspekty [Contractual obligations about cession of property in property: civil aspects], Kyiv, 2011, 454 p.
24. Shcherbyna V. S. Hospodarske pravo [Economic law], Kyiv: Atika, 1999, 331 p.
25. Shcherbyna V. S. Hospodarske pravo [Economic law], Kyiv: Iurinkom Inter, 2002.
26. Mozolin V. P. Sovremennaya doktrina i grazhdanskoe zakonodatelstvo [Modern doctrine and civil legislation], Moskva, 2008.
27. Mozolin V. P. Rol grazhdanskogo zakonodatelstva v regulirovanii kompleksnykh imushchestvennykh otnosheniy [Role of the civil legislation in regulation of the complex property relations], *Zhurnal rossiyskogo prava*, 2010, no. 1, pp. 26–31.

28. Maidanyk R. A. Lokalni akty v tsyvilnomu pravi Ukrainy: poniattia, pryroda, klasyfikatsiia [Local acts in civil law of Ukraine: concept, nature, classification. Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], *Biuleten ministerstva iustytzii Ukrainy*, 2011, no. 1, pp. 78–85.
29. Kostiuhenko O. A. Bankivske pravo Ukrainy [The bank law of Ukraine], Kyiv, 2006, 624 p.
30. Makarova O. A. Korporativnoe pravo [Corporate law], Moskva, 2005, 420 p.

Майданик Р. Вчення про джерела цивільного права України

Анотація. У статті досліджуються поняття і тенденції вчення про джерела цивільного права України. Дається характеристика поняття «джерела цивільного права». Аналізуються критерії класифікації джерел цивільного права. Обґрунтовується доцільність поділу системи джерел цивільного права на три групи: а) первинні/базові; б) похідні/вторинні; в) джерела пізнання цивільного права.

Ключові слова: вчення про джерела цивільного права, цивільне законодавство, судовий прецедент, квазіпрецедент, нормативне судове рішення, правовий звичай, принципи цивільного права, моральні засади суспільства, нормативно-правовий договір, цивільно-правовий договір, локальні правові акти.

Майданик Р. Учение об источниках гражданского права Украины

Аннотация. В статье исследуются понятие и тенденции учения об источниках гражданского права Украины. Дается характеристика понятия «источники гражданского права». Анализируются критерии классификации источников гражданского права. Обосновывается целесообразность деления системы источников гражданского права на три группы: а) первичные/базовые; б) производные/вторичные; в) источники познания гражданского права.

Ключевые слова: учение об источниках гражданского права, гражданское законодательство, судебный прецедент, квазипрецидент, нормативное судебное решение, правовой обычай, принципы гражданского права, моральные устои общества, нормативно-правовой договор, гражданско-правовой договор, локальные правовые акты.

Maidanyk R. The Doctrine of the Sources of Ukrainian Civil Law

Annotation. The concept and trends of the Ukrainian Doctrine of Civil Law Sources are considered. The Concept of Civil Law Sources are explored. The Criterion of Classification of Civil Law Sources are analysed. The Feasibility of the Division of the Civil Law Source's System into three groups are proved, namely: a) primary/basic; b) secondary/derivative; c) the Sources of Knowledge of the Civil Law.

Key words: Doctrine of the Civil Law Sources, Civil Laws, Court Precedent, Quasiprecedent, normative court decision, legal custom, moral foundations of the society, normative-legal agreement, civil-law agreement, local legal acts.